

UDC 101.1::316

MƏDƏNİ SOSIALLAŞMA VƏ MENTALİTET: NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏR

Sahibə Hidayət qızı ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin

Sosial fəlsəfə kafedrasının dissertantı

Key words: communication, adaptation, acculturation, inculturation.

Ключевые слова: Коммуникация, Адаптация, Аккультурация.

Xülasə: Son araşdırmalar göstərir ki, şəxsiyyətin mədəni sosiallaşması prosesi, bununla bağlı onun mentalitetində baş verən mühüm dəyişikliklər hazırda tədqiqatların aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Ən ümumi şəkildə sosiallaşma fərdin konkret cəmiyyətdə uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olan davranış nümunələrini, psixoloji mexanizmlərin, sosial norma və dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir [11,3-21]. Cəmiyyətin sosiomədəni inkişafı baxımından bu fenomenin mühüm formalarından biri mədəni sosiallaşmadır. Mədəni sosiallaşma fərdin öz təcrübəsində sosial təcrübəni, sosial əlaqələr və münasibətlər sistemini mənimsəməsi və fəal təkrar istehsal etməsi prosesidir. Bu, vəziyyətin cəmiyyət və sosiomədəni həyatın labüd hissəsi, mədəniyyət subyektinin təşəkkülü və inkişafının universal faktorudur [7].

Tədqiqatçı A.V.Lukovun fikrincə, müxtəlif sosiallaşma tipləri içərisində mədəni sosiallaşma inteqrasiya edən və ümumi sosiallaşma prosesinə əsas istiqamət verən fenomendir [15]. Mədəni sosiallaşma cəmiyyətin daim ötürdüyü və fərdin bütün həyat boyu insitutların vasitəsilə (dil kommunikasiya vasitəsi kimi, oyun fəaliyyəti, təhsil, KİV) mədəni dəyərlərin, davranış normalarının mənimsədiyi prosesdir.

Digər tərəfdən, mədəni sosiallaşmanı dərk etmək baxımından Amerika sosial etnoloqu A.Kardinerin irəli sürdüyü kateqoriya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə, hər bir mədəniyyətdə, həmin mədəniyyətin formalaşdırdığı bir dominant şəxsiyyət tipi mövcuddur. O, bunu mövcud mədəniyyətin əsas şəxsiyyət strukturu olan baza şəxsiyyəti adlandırır [8, 62].

Baza şəxsiyyəti meyllər, təsəvvürlər, başqa adamlarla əlaqələr vasitəsidir. Məhz bu keyfiyyətlər şəxsiyyətə müəyyən mədəniyyəti maksimum qazanmaq qabiliyyətlərini verir və müəyyən nizam çərçivəsində qane olmağa və sabit olmağa imkan verir, yəni baza şəxsiyyəti müəyyən mədəniyyətdə həyatın fundamental reallıqlarına uyğunlaşmasıdır. Bunsuz, bizcə, mədəni sosiallaşma tam dolğunluğu ilə mümkün deyil.

Açar sözlər: Sosiallaşma, kommunikasiya, Adaptasiya, Akkulturasıya.

Sosiallaşma prosesində insanın cəmiyyətdə normal həyat fəaliyyəti, öz sosial əhatəsi ilə düzgün qarşılıqlı münasibətlər qurması üçün lazım olan ictimai mənada bəyənیلən və dəyərləndirilən keyfiyyətlər, dəyərlər, əqidə formalaşır. Sosiomədəni sosiallaşma iki ziddiyyətli meyllərin vəhdətidir: unifikasiya və fərdiləşmə. Fərd bir qayda olaraq, həmin prosesdə hamının rəhbər tutduğu ünsiyyət və fəaliyyət vasitələrinə yiyələnməyə çalışır. Bu zaman fərd unifikasiya prinsiplərinə yiyələnir, yəni başqaları kimi olmaq istəyir. Digər tərəfdən, isə, o, kütləvi şüur stereotiplərinə və mental xüsusiyyətlərinə yiyələnmərkən fərdiliyini də itirmək istəmir, başqa sözlə şüurlu olaraq onun orijinallığına təminat verən və qoruyan «mən»ini saxlamaq istəyir. Bu prosesdə mentalitetin özü ziddiyyətli formada təzahur etsə də, buna baxmayaraq, fərdin bütövlüyünün qorunmasında məhz nisbi sabitliyini saxlayan mühüm sosiomədəni mexanizm kimi çıxış edir. Bunu qeyd etmək vacibdir ki, konkret cəmiyyətin tarixən təşəkkül tapmış sosial norma və dəyərləri məcmu şəkildə şəxsiyyətin sosiallaşmasında sosiomədəni faktor rolunu oynayır. Sosioloq V.V.Moskalenko hesab edir ki. «sosiallaşma» anlayışının özündə həmin prosesin məzmunu da ehtiva olunub. Belə ki, bir tərəfdən, cəmiyyətdə sosial-tarixi təcrübənin, bilik formasında sosiomədəni informasiyanın, davranış qaydaları və normalarının, dəyər yönümlərinin və predmetləşmiş mədəniyyətin ötürülməsi, digər tərəfdən, onların fərd tərəfindən mənimsənilməsi, təcrübənin ötürülməsi həm şəxsiyyətə məqsədyönlü təsir kimi, həm də onun formalaşmasına kortəbii, pərakəndə proses kimi həyata keçirilə bilər [9, 18-19]. Bizə elə gəlir ki, sosiallaşmanın fəaliyyət kontekstindən nəzərdən keçirilməsi daha məhsuldar yanaşmadır. Belə halda sosiallaşma ikitərəfli proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu proses özündə, bir tərəfdən, fərdin sosial təcrübənin sosial mühitə, sosial əlaqələr sisteminə daxil olmaq yolu ilə mənimsəməsini, digər tərəfdən isə, tədqiqatlarda çox vaxt kifayət qədər toxunulmayan fərd tərəfindən onun sosial mühitə fəal qoşulması hesabına sosial əlaqələr sisteminin fəal təkrar istehsalı prosesini ehtiva edir [1, 241].

Sosiallaşmanın mexanizmlərindən biri insanın real həyat şəraiti ilə uzlaşan idealıdır. Əks halda sosiallaşma mifə çevrilə bilər. Əgər sosiallaşma geniş mənada götürülsə, bunu şəxsiyyətin əvvəlki nəsillərin təcrübəsinə yiyələnməsi vasitəsilə cəmiyyətin rəngarəng proseslərinə cəlb olunması kimi qəbul etsək, deməli, söhbət mədəniyyətdə öz rolları ilə çıxış edə biləcək şəxsiyyətdən getməlidir. Fəaliyyətin motivləşməsini gücləndirən emosional vəziyyətlərdə şəxsiyyət təsir obyektindən fəaliyyət subyektinə çevrilir. Məlumdur ki, insanı fiziki əhatədən daha çox onun identifikasiyasını müəyyənləşdirən biliklər, dəyərlər, norma və qaydalar sistemi formalaşdırır. Mentalitetin yeni cizgilər kəsb etməsini istiqamətləndirən bu prosesdə nüfuz sahibinin də mühüm rolu vardır. Biz hesab edirik ki, həyat faktı da sosiallaşma amili kimi bütün hallarda nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, hər bir cəmiyyət şəxsiyyətin maraqlarına xələl gətirməmək şərti ilə müəyyən davranış modeli işləyib hazırlamaq üçün məqsədyönlü təsir vasitələrindən istifadə edir. Bu çox mühüm həyat faktıdır. Bu işdə, hər şeydən əvvəl, mədəniyyət və nüfuz sahibi müstəsna rol oynayır.

Mədəniyyətdə sosiallaşma və sosiallaşma mədəniyyəti – heç də ritorika xatirinə deyilən anlayışlar deyil. Buna aydınlıq gətirmək üçün bir məsələyə toxunaq. İstəyimizdən asılı olmayaraq, şəxsiyyət anlayışı bütün həyat anlarında qiymətləndirici xarakter daşıyır, insanı şəxsiyyət kimi tanıyan, yaxud qəbul etməyən onun ətrafı, qrup və cəmiyyətdir. Bu tanıma öz ideya və maraqlarına, müəyyən norma və qaydalara sadıq olan şəxsiyyət üçün sanki bir mükafatdır. Lakin bununla belə hər bir yanaşma nisbidir.

Məlumdur ki, fəlsəfənin mənəvi-psixoloji qaynaqlarından biri mifologiya, mifoloji şüurdur, yəni özündə ilkin mifoloji mentalitetin daşıyıcısı olan fenomenlərdir, ilkin psixoloji sosiallaşmanı təmin edən amillərdir. Həm Şərqdə, həm də Qərbdə əxlaqi normalar bir mənəli şəkildə şərh olunmamışdır, başqa sözlə nisbilik prinsipi bir çox nəsillərin mədəni irsində yaratdığı stereotiplərin, mentalıq elementlərinin izahında da mühüm yer tutmuşdur. Həmin stereotiplər həyat formaları olmasa da, başqa sözlə, qanunun zorakılığı ilə qəbul etdirilsə də sosiallaşmanın ilkin mərhələsində öz nüfuzunu saxlaya bilmişdir. Yalnız sosiallaşmanın sonrakı mərhələlərində həmin stereotiplər öz yerini daha elmi məzmun kəsb edən dəyərlərə çevirmişdir. Bu proseslərdə adaptasiya qabiliyyəti mühüm rol oynamışdır və təsadüfi deyildir ki, bəzi müəlliflər sosiallaşmada mədəniyyətin adaptasiya potensialını xüsusi fərqləndirirlər [6,16]. Sosial psixologiyada adaptasiya orqanizmin xarici mühitin qeyri-qənaətbəxş təsirinə uyğunlaşmanı nəzərdə tutur. Sosioloqlar isə bu fenomeni şəxsiyyətin

sosiallaşmasının birinci fazası kimi qiymətləndirir, onu əsasən insan tərəfindən təcrübənin mənimsəməsi ilə bağlayırlar. Daha geniş şəkildə adaptasiya təkcə orqanizmin uyğunlaşması deyil, həmçinin şəxsiyyətə tətbiqən sosial adaptasiya kimi, yəni insan təcrübəsinin fəal mənimsənilməsi və müxtəlif sosial vasitələrlə dəyişən mühitə uyğunlaşma prosesidir [10, 160-167].

Sosial-psixologiyada adaptasiya fərdin yeni sosial mühitin şəraitinə uyğunlaşması prosesi və bu prosesin nəticəsi kimi təqdim edilir [11, 2]. Belə ki o, yeni şəraitdə çevik hazırlanmış axtarış fəallığı kimi, fərdin hazır forma çərçivəsinin hüdudlarından çıxmaq üçün geniş yayılır.

Maddi mühitə uyğunlaşmaq fərdlərin fəaliyyətini zənginləşdirir, onların peşə və sosial statusunun artırmaq imkanlarını açılmasını fəallaşdırır. Uyğunlaşma belə halda yeni vərdislərin, ixtisasların təlim vasitəsilə öyrədilməsi, yeni norma və dəyərlərin mənimsənilməsi və qəbul edilməsi formasında baş verir [3, 210].

Mədəni adaptasiya deyərkən insan birliklərinin, sosial qrupların və ayrıca fərdlərin şüur və davranış stereotiplərin, sosial təşkilin və tənzimlənmənin, norma və dəyərlərin, həyat tərzinin və dünya mənzərəsinin elementlərinin, həyati təminatmə vasitələri ilə, fəaliyyət istiqamətlərinin və texnologiyalarının, həmçinin onun məhsullarının sosial təcrübəsinin kommunikasiyalaşdırma və ötürülməsi vasitəsilə dəyişən təbii-coğrafi və tarixi həyat şəraitinə uyğunlaşmaları başa düşülür. Mədəni adaptasiya bütövlükdə kulturgenezin, mədəniyyətin tarixən dəyişməsinin, innovasiyaların və cəmiyyətin digər sosiomədəni transformasiyalarının, həmçinin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin şüur və davranışının cəhətlərinin dəyişməsinin əsas faktorlarından biridir. Prosesi fərdi səviyyədə götürsək, deyə bilərik ki, bu növ adaptasiya, hər şeydən əvvəl, fərdin özü üçün yeni olan sosial, yaxud milli mühitə, yaxud onun sosial-siyasi şəraitinin radikal surətdə dəyişməsi ilə bağlıdır. Mədəni adaptasiyanın özünəməxsus təzahür formaları vardır. O, bir qayda olaraq, akkulturasıya mərhələsindən başlayır.

Qeyd edək ki, uzun müddət akkulturasıya problemini yalnız etnoloqlar öyrənmişlər. Məsələn, R.Redfier, R.Finton və M.Herskovits hesab edirlər ki, qrupların müxtəlif mədəniyyətlərlə bilavasitə, uzunmüddətli əlaqəsinin nəticəsidir [4]. Əvvəllər akkulturasıya qrup səviyyəsi fenomeni kimi nəzərdən keçirilirdi, yalnız sonralar elmə psixoloji akkulturasıya anlayışı daxil edilmişdir. Əgər akkulturasıya qrupun mədəniyyətindəki dəyişiklikdirsə, psixoloji akkulturasıya isə fərdin psixologiyasındakı dəyişiklikdir. Lakin bu halda da ümumi akkulturasıyaya məruz qalan qrupun fərdlərinin dəyər yönümlərinin, davranışlarının, sosial yönümlərinin dəyişməsi nəzərdə tutulur.

Bununla əlaqədar sosial-psixoloji ədəbiyyatda akkulturasiya və sosiallaşma kontekstində “mədəni şok” və buna bənzər “keçid şoku”, “mədəni yorğunluq” anlayışları işlədilir. “Mədəni şok” termini Amerika antropoloqu K. Overq tərəfindən təklif edilmişdir. Onun fikrincə, yeni mədəniyyətə daxil olmaq dəyər yönümlərində, sosial və şəxsi identiklikdə çəşqınlıqla müşayiət olunur. Başqa insanlarla əlaqə qarşısında qorxu, ümumi narahatlıq, özünə inamsızlıq, “dayanıqlı kədər, yalnız vətən haqqında düşünmək, pozulmuş yuxu, gücdən düşmə, iştahanın itməsi, qorxu hissi və s. “Mədəni şokun” simptomlarıdır [14,74-77]. Sivilizasiyaya nəzarəti itirmə, öz səriştəsizliyinin və arzularının yerinə yetməməsi fərdə köçdüyü ölkədəki əhaliyə qarşı qəzəb, aqressivlik və düşmənçilik reaksiyası yarada bilir ki, bu da şəxsiyyətlərarası harmoniyaya ziyan vurur və deməli, özgə mühitdə sosiallaşma prosesini ləngidir. Lakin əsasən neqativ nəticələr törədən “mədəni şok”un pozitiv nəticəsi də olur. İlkin diskomfort bəzən yeni dəyərlərin və davranış modellərin fərd tərəfindən qəbul edilməsi ilə nəticələnir ki, bu da onun inkişafı üçün yeni stimula çevrilir. Kanada psixoloqu bundan çıxış edərək, “mədəni şok” anlayışını “akkulturasiya stressi” termini ilə əvəz etməyi təklif edir. Bu prosesdə fərdi xarakteristikalar, fərdin həyat təcrübəsinin şərtləri, mədəniyyətlər arasında fərdlər, köçkünlərin öz mədəni xüsusiyyətləri, köçdüyü ölkənin xüsusiyyətləri mühüm faktorlar kimi çıxış edir. Bu faktorların rəasional dərk edilməsindən sonra yeni mühitin təsiri altında assimilyasiya prosesi başlayır, yəni əvvəlki dəyərlərin, nümunələrin, normaların qismən itirilməsi mərhələsi başlayır. Belə bir prosesin məntiqi nəticəsi olaraq fərdlər tam formada yeni dəyərlər sisteminə keçməyə başlayırlar [12,44].

Deyilənlərlə bağlı “inkulturasiya” anlayışı barədə də bir neçə mülahizə söyləmək yerinə düşərdi.

Qeyd edək ki, “inkulturasiya” terminini mədəniyyət antropologiyası elminə tanınmış Amerika mədəniyyət antropoloqu M. Xerskovits daxil etmişdir. Digər Amerika antropoloqu K.Klakxon “Navaxonun Magiyası” əsərində kulturalizasiya (“inkulturuasiya” yaxın termin kimi) anlayışını təklif etmişdir. Ona görə ki, antropoloqların fikrincə o dövrdə “sosiallaşma” anlayışı mədəniyyətin koqnitiv aspektlərinin (biliklərin, etiqadların, dəyərlərin və. s) mənimsənilməsi proseslərini əlavə etmişdir [7, 157-188]. Daha dəqiq desək, biz, “sosiallaşma” termininin mahiyyətinin açılmasında “inkulturasiya” kateqoriyasının funksional rolu mühümdür. Fərdin ictimai həyatın və mədəniyyətin normalarını mənimsədiyi “inkulturasiya” və “sosiallaşma” aksiyaları məzmunca üst-üstə düşür, çünki hər iki anlayış fərd tərəfindən müəyyən cəmiyyətin mədəni

formalarının mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Mədəni formalar deyərkən təfəkkürün, davranışın, qarşılıqlı təsirin texnologiyalarının dayanıqlı məcmusu, hərəkətlərin ardıcılığı, reallıq haqqında müəyyən təcrübələri əks etdirən müəyyən mədəniyyət düsturları və simvollarının cəmi başa düşülür. Ona görə də müasir elmi ədəbiyyatda “inkulturasiya” və “sosiallaşma” anlayışları bəzən sinonim kimi işlədilir.

Sosiomədəni problemlərin tədqiqi göstərir ki, müxtəlif cəmiyyətlərdə şəxsiyyətin keyfiyyətləri müxtəlif cürə qiymətləndirilir. Konkret cəmiyyətdə şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişafı, bir qayda olaraq, tərbiyə yolu ilə baş verir, yəni ləyaqətli davranış norma və qaydalarının məqsədyönlü şəkildə yaşlı nəsildən gənc nəsle ötürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Hər bir mədəniyyətdə tarixə qəbul edilmiş normalar özünəməxsus şəkildə təlim edilir, tərbiyə mexanizmləri olur.

Sosiallaşmadan fərqli olaraq inkulturasiya anlayışı insanın bir konkret mədəniyyətin norma və ənənələri çərçivəsində tərbiyə olunmasını nəzərdə tutur. Bu, insanla onun mədəniyyəti, mental xüsusiyyətləri qarşılıqlı mübadilə münasibətləri prosesində baş verir. Bu zaman, bir tərəfdən mədəniyyət insanın şəxsiyyətinin əsas cəhətlərini müəyyən edir, digər tərəfdən, insan özü öz mədəniyyətinə təsir göstərir. İnkulturasiya özündə insanın başlıca vərdişlərinin, məsələn, başqa insanlarla ünsiyyət tiplərini, öz davranışına və emosiyaları üzərində nəzarət formalarını, əsas tələbatların ödənilməsi vasitələrini, ətraf mühitin müxtəlif təzahürlərinə qiymətləndirici münasibətini ehtiva edir. İnkulturasıyanın nəticəsi kimi insanın həmin mədəniyyətin başqa üzvləri ilə emosional və davranış oxşarlığı, onun başqa mədəniyyətlərin təmsilçilərindən fərqli çıxışı nəzərdə tutulur. Öz xarakterinə görə inkulturasiya prosesi sosiallaşmadan daha mürəkkəbdir. Məsələn burasındadır ki, həyatın sosial qanunlarının mənimsənilməsi mədəni normaların, dəyərlərin, ənənələrin və adətlərin mənimsənilməsindən daha tez baş verir. Fərdi səviyyədə inkulturasiya prosesi insanın bir mədəniyyətdə özünə bənzər insanları, qohumları, dostları, tanışları, yaxud tanımadıqları ilə gündəlik ünsiyyətdə ifadəsini tapır.

Bütün bunlara baxmayaraq, “sosiallaşma” və “inkulturasiya” anlayışları məzmun və məna tərəflərinə görə mübahisəli xarakter daşıyır. Belə ki, M. Midin fikrincə, sosiallaşma, ümumiyyətlə, sosial öyrənmədir, inkulturasiya isə spesifik mədəniyyətdə baş verən real prosesləri öyrənməkdir. D. Mavsumov isə hesab edir ki, sosiallaşma insanların istədiyi sosial və mədəniyyət normalarının dərk etdikləri proses və mexanizmlərdir, inkulturasiya isə sosiallaşmanın məhsullarıdır [5, 352].

Praktiki olaraq bütün tədqiqatçılar belə fikirdədirlər ki, sosiallaşma daha universal fenomendir, inkulturasıya isə mədəniyyətdə spesifik anlayışdır. Şübhəsiz ki, inkulturasıya və sosiallaşma kateqoriyaları qırılmaz şəkildə əlaqədədirlər, yalnız birgə rahat proses kimi çıxış edirlər. Hər bir insan özünün fərdi inkişafında həmin mədəniyyət üçün spesifik sosiallaşma və ümumi inkulturasıya halına keçirir.

Bu mənada, şübhəsiz ki, inkulturasıyasız və sosiallaşmasız insan cəmiyyət üzvü kimi mövcud ola bilməz və ümumiyyətlə bu prosesdən kənarda qalmaq mümkündür.

Bu kontekstdə inkulturasıyanın birinci və ikinci mərhələlərinin xarakteristikalarını nəzərdən keçirmək problemin ümumi şərhinə aydınlıq gətirə bilər.

Hər bir insan həyatı boyu həyat tsikli adlanan müəyyən mərhələləri yaşamalı olur. Hər bir həyat tsiklində inkulturasıya prosesi öz nəticələri və nailiyyətləri ilə səciyyələnir. Bu nailiyyətlərdən asılı olaraq, adətən, inkulturasıyanın iki əsas mərhələlərini-ilkin, uşaqlıq, gənclik mərhələsini və yaşlı, ikinci iki başqa mərhələlərini fərqləndirirlər.

Birinci mərhələdə uşaqlar öz mədəniyyətlərinin ən mühüm elementlərini, onun əlifbasını öyrənir, normal sosisomədəni həyat üçün vacib olan vərdisləri mənimsəyir. Onların həyatında inkulturasıya prosesləri bu mərhələdə əsasən məqsədyönlü tərbiyə və qismən də öz təcrübəsi əsasında reallaşır. M.Xerskovitsin fikrincə, uşaq inkulturasıyanın passiv elementi olmasa da, o, oyunçu deyil, alət kimi iştirak edir. Yaşlılar cəza və mükafatlandırma sistemləri tətbiq etməklə onun seçim, yaxud qiymətləndirmə meyarlarını məhdudlaşdırırlar. Üstəlik də uşaqlar davranış, norma və qaydalarını şüurlu qiymətləndirməyə qabil deyillər, onlar bu fenomenləri tənqidi mənimsəyə bilmirlər. Ona görə də onlar yaşadıkları dünyanın qaydalarını yerinə yetirməlidirlər. Hər bir mədəniyyətdə uşağın sosiallaşma qabiliyyətini artırmaq üçün müəyyən oyun mühiti yaradılmalıdır. Məsələn, fiziki oyunlar uşaqda fiziki aktivliyi inkişaf etdirir, strateji oyun qaydaları istənilən fəaliyyətin mümkün nəticələrini proqramlaşdırmaq və bu nəticələrin ehtimallığını qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırır, uşağı təsadüfi proseslərlə, uğurlarla, nəzarət olunmayan şəraitdə, riskli oyun qaydaları ilə tanış edən oyunlar, rol oyunlarının gedişində uşaq ona gələcəkdə yerinə yetirməli funksiyaları mənimsəyir. Bu cür oyunlarda intellekt, fantaziya, təxəyyül, təlim qabiliyyət kimi şəxsiyyətə vacib xasiyyətləri inkişaf etdirilir. Məhz bu mərhələdə, yəni ilkin inkulturasıya mərhələsində mənimsənilən keyfiyyətlər mədəniyyətin sabitliyinin qorunmasına kömək edir, çünki burada başlıca məsələ artıq əldə edilmiş nümunələrin təkrarlanmasına, mədəniyyətə təsadüfi və yeni

elementlərin nüfuz etməsinə nəzarət həyata keçirilir. Aydınır ki, mədəni ənənənin saxlanılmasında inkulturasıyanın ikinci mərhələsi yaşlıların fəaliyyəti ilə bağlıdır, çünki insanın mədəniyyətə daxil olması onun təkmilləşməsinə nail olmaqla başa çatır.

Yaşlı adamlarla bağlı inkulturasıya fraqmentar xarakter daşıyır və yalnız mədəniyyətin son vaxtlar yaranmış ayrı-ayrı elementlərinə aiddir. Adətən bu, insanın həyatını xeyli dəyişən kəşflər və innovasiyalar, yaxud başqa mədəniyyətlərdən əxz edilmiş ideyalardan ibarətdir. Inkulturasıyanın ikinci mərhələsinin fərqli xüsusiyyətləri insanın mövcud cəmiyyətdə müəyyən edilmiş sosiomədəni ətrafının müstəqil mənimsəmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. İnsan öz həyatı üçün əhəmiyyət kəsb edən bilikləri və vərdisləri kombinasiya etmək imkanı əldə edir, onun özü və başqaları üçün əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul etmək qabiliyyəti genişlənir. O, mühüm sosiomədəni dəyişikliklərə gətirib çıxara bilən fəaliyyətdə iştirak etmək hüququ qazanır. Çünki məhz yaşlılar özlərinin və başqalarının davranışlarını, eləcə də mədəniyyətin dəyər və normalarının ikinci mərhələsi cəmiyyət üzvlərini mədəniyyətdə eksperimentlər aparmaq üçün öz üzərinə məsuliyyət, mədəniyyətdə müxtəlif miqyaslı dəyişikliklər etmək üçün götürmək imkanı ilə təmin edir. Başqa sözlə, fərd mədəniyyətin ona təqdim etdiklərindən istədiyini seçə bilər, yaxud da istəmədiyindən imtina edə bilər. O, diskussiyaya və yaradıcılığa qoşulmaq imkanını reallaşdırmaqla bilər. Bu dövrdə peşə hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Bu da faktır ki, gənc nəsillər məhz bu mərhələdə yaşlıların həyat təcrübəsinin rəşional elementlərini mənimsəmək imkanı əldə edir.

Yetginalıq dövrünün inkulturasıyası dəyişikliklərə yol açır və sabitliyin durgunluğa keçməməsinə imkan yaradır və çalışır ki, mədəniyyət nəinki saxlansın, həm də inkişaf etsin.

Bunu da qeyd edək ki, bütün hallarda mədəni sosiallaşmanın pozitiv mahiyyəti hər bir şəxsiyyəti təşəbbüskar, yaradıcı fəaliyyət subyektinə çevrilməsidir, mentalitetə yeni keyfiyyətlər gətirməkdir. İnsan ünsiyyətinin müsbət təcrübəsinə dərindən inanan və onu başlıca davranış modeli sayan bəzi fərdlər hesab edirlər ki, müxtəlif ölkələrin və xalqların nümayəndələri arasında bilavasitə əlaqələrin yaradılması öz-özünə, az qala avtomatik olaraq etimad yaradacaqdır. Halbuki, yeni mədəni mühitə alışmaq sosial-psixoloji və sosiomədəni baxımdan o qədər də asan iş deyildir. Bütün hallarda yerli sakinlərlə ünsiyyətə girərkən başqa xalqın nümayəndəsi istər-istəməz məhz sosiomədəni və mental çətinliklərlə üzləşirlər, onlar yerli əhalinin davranış modellərinə necə alışacaqlarını özləri üçün müəyyənləşdirə bilmirlər. Təbii ki, neqativ stereotipləri, xüsusilə yad mədəni

mühitdə miqrantların düşüncə mentalitetinin xüsusiyyətlərini dağıtmaq çox çətin məsələdir. Belə ünsiyyət prosesində yadlara münasibət, özünəməxsus «mədəni şok» effektini yaradır, yəni yeni mədəniyyətlə üzləşərkən başqa ölkədən gələn fərd xoşagəlməz hisslər keçirir – dostlarını və statusunu itirir, başqa mədəniyyətlər arasında fərqləri dərk edərkən, özünü diskomfort hiss edir, dəyər yönümlərini seçməkdə çətinlik çəkir. Sosial və şəxsiyyət identikliyi, müəyyən mənada psixoloji böhran keçirir. Bu baxımdan yazıçı V.V.Svetovun “Reandzi bağının onbeşinci daşı” əsərində 25 ildən artıq vaxt ərzində bütün planeti səyahət edən bir fransız səyyahının dili ilə bunları deyir: “Mən Yaponiyaya gələndə elə bilirəm ki, Marsa enirəm” [13, 63]. Lakin mədəniyyətlər üzləşəndə mentalitetin mahiyyətinin açılması baxımından pozitiv effekt də yaranır. Ona görə də mədəniyyətdə adaptasiya məsələsi sosiallaşmanın komponenti kimi həmişə mühüm aktualıq təşkil edir. Mədəni adaptasiya ətraf mühitin insan tərəfindən öyrənilməsi, sosial davranış və hərəkət nümunələrini və bilikləri mənimsəyir, qrupun, kollektivin, ərəzi ümumiliyini, norma və dəyəri ilə ünsiyyətə girir, bununla da yeni mədəni mühitdə iz yönümünü tapır. Belə ünsiyyətdə həm də aydın olur ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə insanlar müxtəlif düşüncə tərz, müxtəlif mentalitetlər nümayiş etdirirlər. Belə halda ola bilsin ki, insanlar heç mentalitet anlayışını işlətməsinlər. Lakin onların düşüncələri, hətta mühüm təsəvvürləri, xülyaları ictimai həyatlarında heç də iqtisadiyyatdan az əhəmiyyət kəsb etmir. Mədəniyyətin, insani dəyərlərin köməkliyi ilə tanış olmayan mədəni mühitdə adaptasiya prosesi cəmiyyətin hansı dəyərlər əsasında, niyə məhz bu dəyərlər əsasında yaranmasını, həmin dəyərlərin ruhunun mentalitetdə təcəssüm tapmasını görmək mümkündür. Məsələ burasındadır ki, tarixi hadisələrin əhəmiyyətini nəzərə almaqla yanaşı, konkret mədəniyyətin daşıyıcısı olan xalq mentalitetində təcəssüm tapmaq, dərin dünyagörüşü dəyərlərinin, idealların və ənənələrin təhlili və sübutlu sintezini bilmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar cəmiyyətin sosiomədəni dayaqlarını formalaşdırılmasında sistem yaradan faktorlardır. Əlbəttə, cəmiyyətin mədəni həyatında mental cəhətləri və üstünlüklərini dərk etmək çoxçəxərlili sosial-psixoloji problemdir. Amerika sosioloqu və kulturoloqu D.Buratinin belə bir mülahizəsi çox maraqlıdır. Səhra şəraiti, Köhnə Dünyanın elm mərkəzindən uzaqlaşmış vəhşi, zəngin universitet kitabxanalarından uzaq düşmüş puritanlar, onlara düşmən, qeyri-sivilizasiyalı Amerikada xüsusi bir həvəslə ilahiyyətlə bağlı mübahisələrə başladılar. Bunun üçün İçveçrədə Jan Kalvin, yaxud Hollandiyada Uilyams Eyms üçün ölçüyəgəlməz dərəcədə üstünlüklər olmuşdur. Lakin ilahiyyət dəyərlərinin sınaqdan çıxarmaq başqa

şeydir. Puritanlar Yeni dünyada kalvinizmi öz axtarışlarının çıxış nöqtəsi etsələr də bununla yalnız kifayətlənməli oldular. Onlar öz təlimlərini dərhal praktikada həyata keçirdilər, çünki ilahiyyat nəzəriyyələri yeni amerikalıları maraqlandırmırdı, onlar yalnız Bibliya ilə bağlı yazılara və şərhlərə üstünlük verirdilər. Amerikada Yeni İngiltərə icması könüllü şəkildə konformist ideologiyayı qəbul etmişdilər [2, 11-43]. Bu mülahizə göstərir ki, yeni mədəni mühitdə tolerantlıq ideologiyası hakim olsa belə (çünki Amerikada bir-birindən tamamilə fərqlənən mədəniyyət subyektləri nümayəndələri məskunlaşmışlar), başqa mentaliteti təcəssüm etdirən mədəniyyətin yeni mühitdə adaptasiyası çox ağır keçir. Yuxarıdakı nümunədən göründüyü kimi puritanizm və Yeni Amerika reallıqları yeni mədəniyyətlərin üzləşməsi, yalnız yeni mentalitetlərin uyuşmaması faktını üzə çıxarmışdır. Amerika mühacirlərinin, yəni yeni amerikalıların düşüncəsində mühüm mental dəyər praktik ağıla üstünlük verməkdir. Bu baxımdan mədəniyyətin mühüm adaptasiya funksiyası xalqın milli hissini qorumaq, insanlara öz xalqına məxsusluğunu aşılamaqdır. Bu son dərəcə real milli birliyi təmin edən faktordur. Beləliklə mədəniyyət, mədəniyyətdə yaşamaq, mental xüsusiyyətləri mənimsəmək, insanın mahiyyət qüvvələrini, onun bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirir, ictimai rəyə və ölkənin qanunlarına müəyyən sosiomədəni istiqamət verir, onu idarəetmə normalarına hörmət və mentalitetdə yeni vərdişlər formalaşdırır.

Təqdim olunan paraqraf “Mədəniyyət - Mentalitet” kontekstində mühüm məsələ olduğu üçün biz bəzi məqamlara toxunmaq istərdik.

Təhsil mədəni sosiallaşmanın texnoloji mexanizmidir, çünki başlıca funksiyası dinamik inkişaf edən cəmiyyətin tələblərinə adekvat cavab verən gənc nəsl yetişdirməkdir. Azərbaycanın təhsil məkanı üçün təhsil xidməti sahəsində valyuntarist metoda imkan verməmək, cəmiyyətin “mədəni nüvəsini” qorumaq, deməli, mədəniyyətin “milli genini” pozmamalı səciyyəvidir. Bu gün gənclərimizin həyat strategiyasında təhsil sosial maddilik faktoru kimi çıxış edir. Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan cəmiyyəti artıq belə bir vəziyyəti etiraf etmək iqtidarındadır: ənənəvi sosiallaşma institutları cəmiyyətin intellektual səviyyəsini artırmaq gücünü itirmişdir. Hazırda gəncləri sosiomədəni dəstəkləmək konsepsiyasına yenidən baxmalı, təhsil sahəsində islahatların həyata keçirilməsi yolunda maneələri tezliklə aradan qaldırmaq lazımdır.

Cəmiyyətin və elmin müasir inkişaf mərhələsində şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin bir bütövlük kimi öyrənilməsi, sosiallaşmanın subyektiv mahiyyətinin dolğun dərki üçün müxtəlif metodoloji yanaşmaların sintezindən ibarət plüralistik metodologiyadan istifadəyə üstünlük verilməlidir.

Azərbaycan gənclərinin mədəni sosiallaşması və onların mentalitetinin yeni müstəvidə formalaşması avropasentirizmlə milli dünyagörüşün, xüsusilə azərbaycanlılıq ideologiyasının paralel təsiri şəraitində keçir. Azərbaycanda tarixi inkişafı və müasir tranzitiv cəmiyyətin sosial reallıqlarını nəzərə almaqla üç əsas mədəni sosiallaşma modeli təşəkkül tapmışlar: ənənəvi, modelləşmə və modernizə modelləri, bunların hər birinə özünəməxsus xarakteristikaları xasdır.

Müasir mədəni sosiallaşma psosesində insanlarımızın əsas özünütəşkil mexanizmləri bunlardır: ənənəvi (ailə və mikrososial ətraf vasitəsilə), institutsional (təhsil və digər institutlar vasitəsilə), stilləşdirmə (submədəniyyətlər vasitəsilə), şəxsiyyətlərarası (əhəmiyyətli, nüfuzlu şəxslər vasitəsilə), refleksiz (fərdi yaşantı və dərkətmə). Cəmiyyət üzvlərinin özünü təşkilatlandırması sosiomədəni qarşılıqlı təsirin nəticəsi kimi təşəbbüs vasitəsi və nəslə indentifikasiyadan ibarətdir. Bu gün isə gənclər mədəniyyəti formalar vasitəsilə özünü təşkilatlandırma, həqiqətən də cəlbədicə sosial hadisə kimi gənclərin sosial qeyri-dövlət iştirakı formasıdır.

Bu baxımdan gənclərin mədəniyyətdə fəal sosiallaşması, eləcə də onların mentalitetində sağlam elementlərin yer tutması baxımından dövlətin gənclər siyasətini müəyyənləşdirən konsepsiyalara yenidən baxması vacibdir. Gənclər məkanı-mədəni özünü ifadə etmə və özünü təsdiq sahəsidir. Bu, çox həssas bir sosiomədəni məkandır. Ona görə də ictimai elmlər, xüsusilə sosial fəlsəfə sahəsində gənclər problemini və cəmiyyət üzvlərinin mədəni sosiallaşma modellərini işlənilib hazırlanmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Андреева Г. М. Социальная психология. М. Аспект – Пресс 1996. 366с.
2. Буротин Д. Американцы: колониальный опыт. М.: Прогресс, 1993, 247 с.
3. Большая Российская Энциклопедия. М. 2004, Т. 1. 608 с.
4. Berry J.W./ Immigration, acculturation and adaptation // *Applica psychology: an international reviva* .1997. Vol. 46(1) p.7
5. Грушевичкая Т.Г., Понков В.Д, Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. М. ЮНИТИ – ДАНА. 2002. 352 с.
6. Круглова Л.К. Дефицит культур: пути преодоления. Л.: Знание, 1990, 16 с
7. Культурология. Большой толковый словарь. М.: ВЕГЕ. АКТ, 2003, 380 с.
8. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.: Прогресс, 1983, 348 с.

9. Москаленко В.В. Социализация личности (философский аспект). Киев: Вища школа, 1986, 158 с.
10. Михайлова Л.И. Социология культуры. М.: 1999, 232 с
11. Российская ментальность. Материалы «Круглого стола» // «Вопросы философии». 1994, №1, с. 3-21.
12. Тейлор Э. Первобытная культура. М.: Наука, 1989, 573 с
13. Цветов В.Я. Пятнадцатый камень сада Реанди. М., Политиздат. 1991. 213 с
14. Юнг К.Г. Психология бессознательного М.: Канун, 1994, с.74-77
15. www. Зпу-жорнал.ру /е-зпу/2008/3/Луков А. В

С.Г.Алиева

**Культурное социальность и менталитет:
теоретика- методологические вопросы.**

Резюме

В статье рассмотрено влияние Азербайджанского менталитета в молодую в вопросах мировоззрение, в активном социальном позиции и формирование зрелых, положительных элементов менталитета. А также формировании государственной политики в отношении к молодежи.

S.H.Alieva

**Cultural socialization and mentality:
theoretical and methodological problems**

Summary

The article deals with the national outlook to life, the active socialization of youth in culture, the new outlook of our state about the political problems of youth from the point of view of the healthy elements in their mentality.

Çapa məsləhət gördü: prof. H.R.İmanov